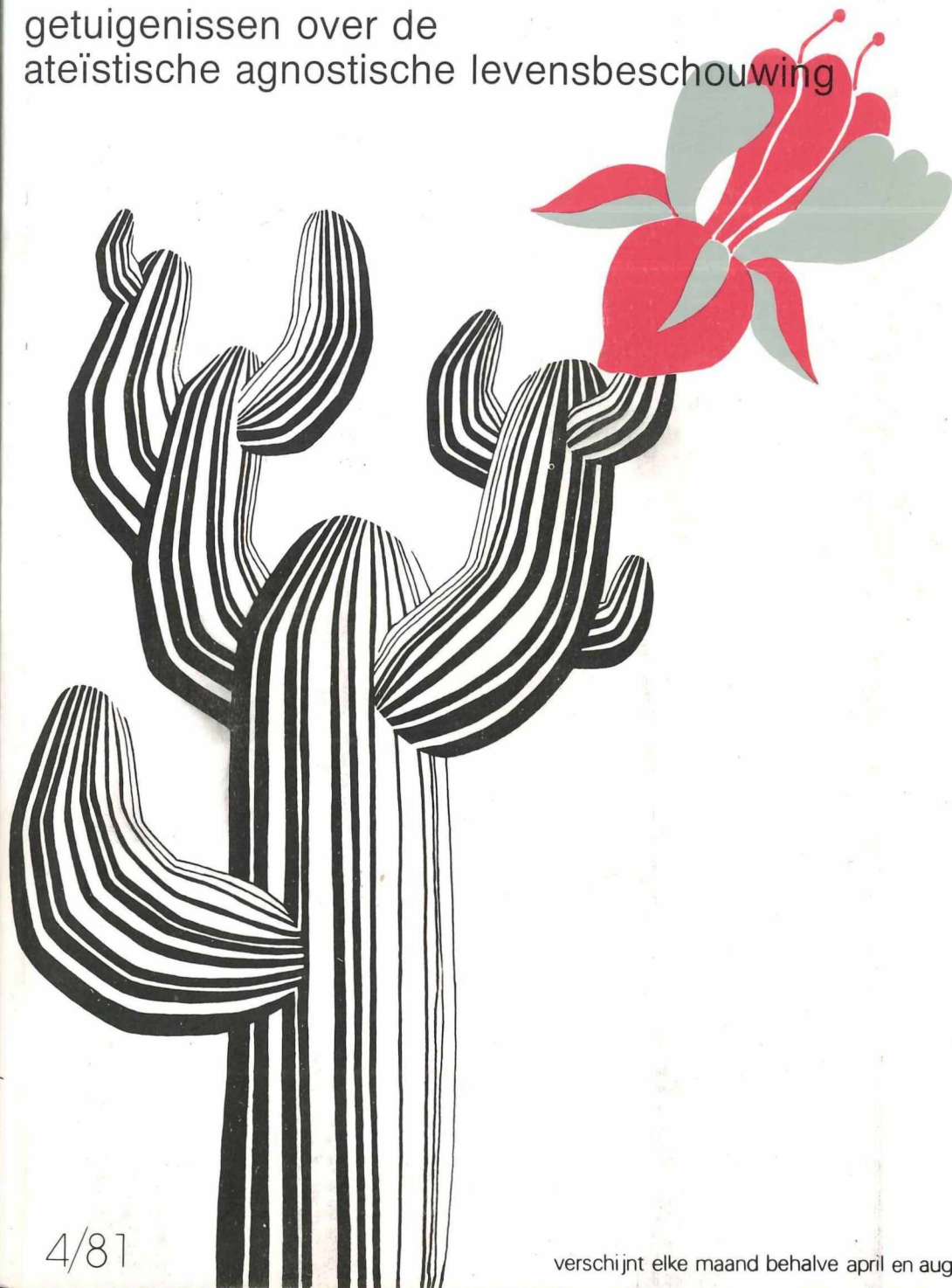


P 3524

kultuurleven

maandblad voor cultuur & samenleving

getuigenissen over de
ateïstische agnostische levensbeschouwing



4/81

verschijnt elke maand behalve april en augustus

wereld beleefd wordt, kan de agnosticus zijn medeverantwoordelijkheid voor de realisatie van een welbepaalde wereld niet ontlopen. Weigert hij elke keuze voor de aktualisering van een wereld die god rechtvaardigt - ook als god niet is - dan slaat zijn agnosticisme in fatalisme of indifferentisme om.

Daarom meen ik dat de agnosticus zich tegenover zichzelf en de anderen slechts aanvaardbaar kan maken in de arbeid. Niet, dat hij de arbeid in de plaats kan stellen van de god die hij niet ontmoet, noch dat hij in de arbeid een valse vervulling kan vinden voor de leegte die hij tracht te overstijgen. Maar slechts in de arbeid kan hij de menselijke konditie realiseren: de konditie van de zwerver die zich een weg baant doorheen de eenzaamheid naar de medemenselijkheid, doorheen de mogelijke zinloosheid naar een feitelijke zinvervulling.

over de zin van het leven

rudolf boehm

Wij zijn het inmiddels gewoon dat de etika zich voornamelijk uitspreekt over wat 'moet' en wat 'hoort', over normen en plichten, of ten hoogste nog over 'waarden' waaronder echter ook op de eerste plaats 'absolute', d.w.z. absoluut verplichtende waarden verstaan worden. Het was Kant die aan dat type etika zijn klassieke en nog steeds indrukwekkende vorm en inhoud heeft gegeven. Alvorens de etika, gedeeltelijk maar niet uitsluitend onder de invloed van het kristendom, dat soort plichtenleer werd, was ooit eens haar eigenlijk thema geen ander dan de vraag naar de zin van het leven. Bijna alleen over deze vraag had het b.v. *Aristoteles* in zijn etika. Hij formuleerde haar als de vraag wat eigenlijk het 'werk' van de mens is. Zijn antwoord, dat voor ons vreemd klinkt maar een geweldige invloed heeft uitgeoefend, luidde: filosofeer, doe aan filosofie, wees filosoof. Hij fundeerde dit antwoord in essentie door twee beschouwingen waaraan het ook nu nog de moeite is enige aandacht te besteden.

1. Ieder mens heeft zijn 'werk'-we zouden heden zeggen zijn 'functie' - in de maatschappij, evenals elk orgaan zijn functie in het menselijk lichaam. Zou dan de mens 'als dusdanig' geen 'werk', geen 'functie' hebben? Welnu, dit 'werk' of deze 'functie' van de mens als dusdanig kan slechts gezocht worden in de verwezenlijking en ontplooiing van iets dat hem in de hoogste mate specifiek eigen is. (Zoals het zinvol is een radio te gebruiken om muziek en nieuwsberichten te beluisteren, maar weinig zinvol om ermee nagels in de muur te kloppen). Nu is voor *Aristoteles* het specifiek eigen vermogen van de mens zijn verstand. (Een waarnemingsvermogen bezitten ook de dieren, een voortplantingsvermogen ook de planten, enz.) Bijgevolg moet de mens de zin van zijn leven zoeken in het gebruiken van zijn verstand. Blijft alleen de vraag: hoe en waarvoor moet de mens zijn verstand gebruiken? (Bij dit 'moeten' gaat het niet om een of andere verplichting, maar gewoon om het eigenbelang van de mens). Om deze vraag te beantwoorden dient *Aristoteles'* tweede beschouwing.

2. De zin van het leven kan niet erin bestaan een bepaald einddoel te bereiken. Want eens dit einddoel bereikt, zou het leven precies elke zin verliezen. Bovendien zou men met betrekking tot elk vooropgesteld einddoel opnieuw de vraag kunnen stellen waarvoor men dit doel zou willen bereiken, zodat een verder einddoel zou moeten aangegeven worden. De zin van het leven kan bijgevolg alleen in een of andere vorm

van *aktiviteit* gezocht worden, en wel een aktiviteit die niet voor een doel dient dat buiten haarzelf ligt maar waarvan het enig doel is die aktiviteit zelf te beoefenen, die enkel terwille van haarzelf nagestreefd wordt.

Het resultaat van deze twee beschouwingen samen genomen, is dan het volgende: de zin van het leven kan voor de mens in niets anders bestaan dan zijn verstand te gebruiken, en dit met geen ander doel dan precies om zijn verstand te gebruiken. Dat betekent echter streven naar kennis om de kennis, en als dat streven bepaalt Aristoteles in opvolging van Sokrates en Platoon de filosofie.

Ik heb aan deze beschouwingen van Aristoteles niet slechts uit geleerde ijdelheid willen herinneren, en ook niet om de vraag betreffende de zin van het leven te omzeilen door historische informatie te verstrekken over vroegere opvattingen daarover. Eerst en vooral wil ik de aandacht trekken op het feit dat het antwoord op die vraag dat *heden* het meest verspreid is eigenlijk niet zo heel veel van Aristoteles verwijderd is, nl. het antwoord: de zin van het leven bestaat in eenieders zelfverwezenlijking en zelfontplooiing. Het idee van de 'zelfverwezenlijking' beantwoordt aan Aristoteles' opvatting dat het de taak van de mens moet zijn zijn hoogst eigen vermogen te realiseren (hij zegt zelfs: zijn eigen «zelf»), hoewel met dit niet onbelangrijk verschil dat Aristoteles slechts aan het 'specifiek' eigene van de mens überhaupt en *als dusdanig* dacht, terwijl met de huidige ideeën over zelfverwezenlijking op individualistische wijze het eigene van eenieder mens *als individu* bedoeld wordt. Het moderne idee van 'zelfontplooiing' herinnert op zijn beurt aan Aristoteles' stelling dat een zinvolle zelfverwezenlijking slechts in een aktiviteit kan bestaan die een doel op zichzelf voorstelt. Want met 'zelfontplooiing' is toch ook heden een aktiviteit bedoeld die het meest eigene van eenieder ontplooit zonder enig ander doel, maar enkel omdat hij zo'n eigen aanleg heeft en om die aanleg te ontwikkelen, dus eveneens een aktiviteit die haar doel op zichzelf heeft. Maar reeds t.o.v. de zienswijze van Aristoteles rijzen enkele opwerpingen die voor een groot stuk ook op de hedendaagse voorstellingen omtrent zelfverwezenlijking en zelfontplooiing van toepassing blijven.

Ten eerste kan men zijn twijfels hebben over de vraag of het wel zo evident is dat het er voor de mens op aankomt zijn meest eigen 'wezen' waar te maken. Voor Aristoteles is dit specifiek eigen van de mens inderdaad zijn 'wezen', d.w.z. enerzijds het algemeen-menselijke, anderzijds hetgeen waardoor ieder mens zich als *dusdanig* van alle andere wezens 'specifiek' onderscheidt. Waarom zou hij dan echter dit eerst nog speciaal moeten verwezenlijken, wanneer het toch reeds zijn eigen wezen uitmaakt? En waarom zou hij zich moeten inspannen om dit te verwezenlijken? Alleen om er zorg voor te dragen dat er in de kosmos óók het bestaan van dat soort wezens (mensen) verzekerd zou zijn, zoals er vissen zwemmen, vogels vliegen, roofdieren roven, herkauwers herkauwen, planten groeien en bloeien en daarboven de zon schijnt en de regen regent? Kan gewoon het feit deze aanvullende rol in de kosmos te spelen de mens voldoende interesseren om daarin zijn eigenlijke 'werk' en zijn 'functie' te zien?

Bovendien, ten tweede, kan men zich afvragen of Aristoteles' tweede beschouwing niet in strijd is met deze eerste. Aristoteles zelf moet namelijk toegeven dat zijn verstand gebruiken alleen om zijn verstand te gebruiken, eigenlijk helemaal niet zo menselijk is. Normaal gezien gebruiken we ons verstand met heel andere bedoelingen, nl. om onze behoeften te bevredigen, onze belangen te behartigen en, precies, om doelstellingen te verwezenlijken die aan onze behoeften en belangen beantwoorden. Aristoteles loochent niet dat zijn verstand gebruiken alleen om zijn verstand te gebruiken, eigenlijk geen erg menselijke gedraging is, maar hij stelt ze dan voor als een bovenmenselijke aktiviteit, een bijna goddelijke, en hij beweert dat het ware eigen zijn van de mens erin berust zijn vermogen te verwezenlijken om dit goddelijke 'in hem' te ontplooiën. Maar men moet zich afvragen of de verheerlijking van zo'n aktiviteit die haar doel op zichzelf heeft in feite niet neerkomt op een verafgoding van het loutere 'leven'. Aristoteles zelf haalt het 'leven' - in het Grieks *zoë*, in tegenstelling met *bios* wat in het Grieks juist de levensgeschiedenis van een mens betekent - aan als één voorbeeld voor een aktiviteit die haar doel op zichzelf en niet buiten zich heeft. En inderdaad, 'leven' is de bestaanswijze van de dieren en de planten die geen enkel doel buiten dit leven zelf heeft, loutere zelfverwezenlijking en zelfontplooiing is. Maar is het niet juist het menselijk verstand waardoor, bij de mens, dat soort leven doorbroken wordt, juist voorzover we ons verstand niet alleen gebruiken om ons verstand te gebruiken maar om ons als doel voor te stellen wát we willen bereiken en overeenkomstig deze voorstelling te handelen, te werken en überhaupt werkzaam te zijn? Breekt Aristoteles dan niet precies de specifiek menselijke werkzaamheid van ons verstand af, door ook nog het gebruik van dit verstand te laten terugvallen op het peil van het loutere 'leven'?

Men zou wellicht kunnen opwerpen dat mijn bezwaren tegen Aristoteles' eerste beschouwing en tegen zijn tweede beschouwing zelf met elkaar in strijd zijn. Eerst heb ik de stelling in twijfel getrokken dat de mens zijn specifiek wezen moet trachten te verwezenlijken, dan heb ik de vraag gesteld of de mens door zijn verstand te gebruiken alléén om zijn verstand te gebruiken niet precies zijn specifiek menselijk zijn zou verliezen. Maar indien nu uit Aristoteles' betoog zou blijken dat de mens precies dóór vooral te trachten zijn eigen wezen te verwezenlijken, door een aktiviteit die haar doel op zichzelf heeft, in plaats van zich *bepaalde* doeleinden te stellen, in feite zijn meest specifieke mogelijkheden en vermogens en zijn 'wezen' zelf zou kwijtspelen?

Ik laat het aan de lezer te overwegen in hoeverre mijn opwerpingen tegen Aristoteles' beschouwingen eveneens toepasselijk zijn op de nu verspreide ideeën omtrent zelfverwezenlijking en zelfontplooiing als de zin van het 'leven'. Mijzelf lijkt dat in aanzienlijke mate het geval te zijn. Wel ontsnappen deze hedendaagse ideeën voor een deel aan de aangestipte opwerpingen tegen Aristoteles' eerste beschouwing doordat ze, zoals reeds vermeld, met nadruk op het menselijk *individu* betrokken worden. Maar in dit verband rijzen nieuwe moeilijkheden.

Als het erop aankomt *zichzelf* te verwezenlijken en te ontplooiën, is de vraag eerst en vooral wie of wat men eigenlijk 'zelf' is, te meer wanneer

het klassiek antwoord «een mens zoals iedereen» niet meer voldoet. Als men de zin van het leven erin zoekt zijn meest eigen en onverwisselbare individuele eigenschappen, mogelijkheden en vermogens ten volle te verwezenlijken en te ontplooien, moet men zich eerst en vooral afvragen welke die eigenlijk zijn. Het lijkt verondersteld te worden dat eenieder aanleg een bijna onuitputtelijke schat van verborgen neigingen, wensen, gaven, talenten enz. zou bevatten die men zou moeten verwezenlijken en ontplooien. Maar is dat niet zelf al een fictie? Is niet zelfs hetgeen eenieder van ons 'in de grond' zou kunnen of willen, en zijn niet de mogelijkheden, vermogens en neigingen van eenieder van ons eerder beperkt? Zijn de ons bekende menselijke mogelijkheden en vermogens niet eerder min of meer gelijkmatig onder de mensen verdeeld, zodat b.v. de éne een aanleg heeft voor muziek, de andere voor plastische kunsten, de éne begaafd is voor het logisch redeneren, de andere voor het experimenteren, de éne meer neigt tot een liefdevolle omgang met andere mensen, de andere meer tot een leidinggevende rol in de samenleving, de éne meer voelt voor arbeid en de andere meer voor genot? En dan terug, zijn de individuen met hun individuele aanleg werkelijk zo onverwisselbaar en vormen ze niet integendeel een tenslotte beperkt aantal typen van mensen die men overal terugvindt? Verder, zitten er niet in eenieder van ons ook tegenstrijdige neigingen, tendensen, mogelijkheden en vermogens die we moeilijk alle tegelijk zouden kunnen verwezenlijken en ontplooien? En uiteindelijk, zouden er niet ook in elk individu driften en tendensen aanwezig zijn waarbij het hoogst twijfelachtig is of het ook maar in het belang van het individu zelf ligt ze te verwezenlijken en te ontplooien? Hoe staat het met destruktie of zelfvernietigende tendensen of in't algemeen met neigingen die we onmogelijk zouden kunnen uitleven zonder ons daarmee in konflikt te brengen met onze medemensen, hun zelfverwezenlijking en zelfontplooiing en met onze gehele samenleving?

☆☆
☆

Waar vandaan komen de moeilijkheden waar men vlug bij terecht komt als men maar iets nader ingaat op de besproken antwoorden op de vraag naar de zin van het leven, zowel het klassieke antwoord gegeven door Aristoteles als het tegenwoordig veelal voorgestelde antwoord dat we hebben aangehaald? Mij lijkt dat men er een zeer eenvoudige reden voor kan aangeven: deze en de meeste gekende antwoorden op de vraag betreffende de zin van het leven zijn eenvoudigweg *te algemeen*, en dat geldt ook voor het idee van de 'zelfverwezenlijking', spijs zijn individualistisch aksent. En vermoedelijk is dit gewoon het gevolg van het feit dat ook de vraag zelf, wat de zin van het leven is, zo 'filosofisch' en met een zodanige algemeenheid gesteld werd en wordt. Ik denk echter dat mijn opmerking niet slechts moet neerkomen op de louter negatieve konklusie dat de vraag betreffende 'de' zin van 'het' leven vermoedelijk niet te beantwoorden is en dat in feite eenieder voor zichzelf moet zien waarin hij *een* zin voor *zijn* leven kan vinden. De opmerking dat de gebruikelijke antwoorden op de vraag naar de zin van het leven *te algemeen* zijn kan integendeel, m.b.t. de zin van het leven,

een positieve aanwijzing geven, nl. dat de zin van het leven slechts in iets *zeer bepaalds* kan gevonden worden.

Stel dat iemand je vraagt: wat moet ik doen, hoe kan ik aan mijn leven een zin geven, wat is de zin van mijn leven, wat is de zin van *hét* leven? En stel, je tracht op die vraag te antwoorden met een antwoord dat alles in één enkel woord samenvat: zoek de zin van het leven - of: de zin van het leven ligt - in het geluk, in de liefde, in het werk, in de plichtsvervulling enz. Dan zal diegene die je de vraag heeft gesteld zich zeker teleurgesteld van je afkeren, niet eens noodzakelijkerwijze omdat hij op voorhand elk van die gegeven antwoorden zou afwijzen maar omdat hij nu met de volgende vraag zit: en wat is het geluk, wat is de liefde, waar vind ik ze, wat is zinvol werk, waarin bestaan mijn plichten? Al dergelijke antwoorden zijn kennelijk opnieuw *te algemeen* om enigerwijze te kunnen bevredigen, en dat zal voor eender welk antwoord gelden dat 'alles' in één woord of tenminste in zo weinig mogelijk woorden tracht samen te vatten. Een antwoord dat zelf 'zinvol' wil zijn moet erin bestaan verder uiteen te zetten en nader te *bepalen* wat eigenlijk de inhoud van woorden zoals b.v. geluk, liefde, werk of plicht zou kunnen en moeten zijn. Slechts dan zou jouw antwoord diegene die je bevroeg, de moeite waard schijnen om tenminste overwogen en eventueel op proef gesteld te worden. Eén woord duidt steeds maar iets zeer algemeen aan; het wordt duidelijker bepaald en 'konkreter' naarmate het vervangen wordt door een meer omstandige en uitvoerige omschrijving. Een poging om werkelijk tot zo'n duidelijk bepaalde omschrijving te komen, zal overigens weldra belanden bij het geven van voorbeelden. Op het aanhalen van zo'n voorbeeld zal dan diegene die de vraag heeft gesteld kunnen antwoorden: dat is echter niet (bepaald) mijn geval, ofwel ook: precies dat is mijn geval. Op die manier komt men slechts tot een zinvol antwoord op de vraag naar de zin van het leven in de mate dat men ermee doordringt tot het 'individuele', maar dit dan niet in de zin van hetgeen de onverwisselbare individualiteit van de betrokkene zou uitmaken maar in de zin van de *feitelijke situatie* waarin hij zich 'hier' en 'nu' bevindt, al deelt hij deze situatie min of meer met duizenden anderen: van zijn leeftijd, zijn familie, zijn volk en zijn maatschappelijke klasse, onder de mensen die hem omgeven of waarmee hij in betrekking staat, met dezelfde woning en woonplaats, met zijn middelen, met zijn goede of slechte gezondheid, met zijn vorming, met zijn goede en slechte, ontwikkelde of onontwikkelde disposities en bekwaamheden enz. Het antwoord op de vraag naar de zin van het leven, kan maar een zeer bepaald antwoord zijn. Maar wellicht mogen en moeten we nog een stap verder gaan en ons de vraag stellen: krijgt niet het leven überhaupt maar een zin voorzover het op die manier een *bepaalde* richting krijgt? En inderdaad zal iemand die heel goed ('bepaald') weet of zelfs aanvoelt wat hij vandaag en morgen, met betrekking tot dit en dat te doen heeft, twijfels hebben over de zin van zijn leven, over wat hij moet beginnen met de 'rest' van zijn leven, meer bepaald, hij die weet of aanvoelt wát te doen valt, omdat hij ook weet waaróm, en wat hém te doen valt en wat hij doen kan.

Daarmee heb ik van mijn kant een antwoord op de vraag naar de zin van het leven aangeduid. Wel is het nog steeds een zeer algemeen ant-

woord. Door wel niet naar iets 'heel algemeen' maar naar iets 'heel bepaalds' te verwijzen, zeg ik in feite nog steeds maar iets 'heel algemeen'. En inderdaad verloochent mijn antwoord in een zekere zin de vraag waarop het antwoordt, en verwijst de vraag terug naar hem die ze stelt. Maar dit toch niet zonder hem een 'heel bepaalde' oriëntering te geven.

Hij moet weten dat hij de zin van zijn leven niet in iets algemeen, maar slechts onder een heel bepaalde vorm kan vinden. B.v. niet 'in de liefde', maar slechts in de omgang met heel bepaalde mensen, en ook niet in het 'samenleven' of de 'verbinding' met hem of haar, maar telkens hier en nu, op deze morgen en op deze avond, in elke concrete ontmoeting. Ook niet 'in het werk', maar telkens in de vervulling van een heel bepaalde taak, en dan van de volgende. Niet in 'de plichts-ervulling', maar in het nakomen van heel bepaalde plichten die hij hier en nu op zich moet nemen. Ik vermoed dat het dit was wat Goethe bedoelde met de enige regel die hij in zijn late gedichtenbundel *West-östlicher Divan* heeft onderlijnd:

Und so sei ein heiliges Vermächtnis
Brüderlichem Wollen und Gedächtnis:
Schwerer Dienste tägliche Bewahrung.
Sonst bedarf es keiner Offenbarung.*

Wel spreekt Goethe hier van het «op zich nemen van zware taken», terwijl ikzelf in het bovenstaande ertoe ben overgegaan in plaats van over 'de zin van het leven' te spreken over 'het geluk'. Maar mij komt voor dat het oude woord 'geluk' ook vanuit zichzelf al een aanduiding betreffende de zin van het leven bevat die bovendien ook iets ertoe kan bijdragen de woorden die Goethe gebruikt beter verstaanbaar te maken.

'Geluk' komt van 'lukken', 'slagen'. Wat kan 'lukken' is steeds maar de vervulling van een taak. Of iemand erin kan lukken, hangt ervan af of de taak wel degelijk duidelijk omlind is, of ze bepaald hém is toegewezen en of hij ertoe in staat is ze te vervullen. Bovendien en vooral echter is de uitkomst van de taakvervulling maar een gelukkige uitkomst voorzover de omlind taak werkelijk beantwoordt aan een aangevoelde behoefte en aan een redelijk belang. Geluk zou dan erin bestaan: dat men erin slaagt een welbepaalde taak die men zich heeft gesteld of die men heeft opgelegd gekregen en die zich duidelijk stelt, daadwerkelijk te vervullen. En inderdaad: zelfs de ervaring van één van deze dingen kan de mensen reeds een geluksgevoelen geven. Het inzicht in een welbepaalde taak en in de noodzakelijkheid die taak te vervullen, kan een geluksgevoelen geven, ook al ziet men wellicht niet wie die taak op zich zou kunnen nemen en voelt men zichzelf er niet toe in staat. De ervaring dat men zich in staat voelt een welbepaalde taak op zich te nemen en te verwezenlijken, geeft een geluksgevoelen, ook al is het niet zo duidelijk waarom die taak eigenlijk moest vervuld worden en evenmin of men werkelijk diegene was die deze taak op zich moest nemen. En zelfs wanneer men zich niet in staat voelt een bepaalde taak tot een

goed einde te brengen, kan het een geluksgevoelen geven zo'n taak toegewezen te krijgen of op zich genomen te hebben, indien ze zich duidelijk met noodzakelijkheid stelt (en wellicht geen ander bereid gevonden wordt om ze aan te pakken). En daarom zoeken de mensen ook feitelijk in hun leven welbepaalde taken waarvan ze de noodzakelijkheid kunnen inzien, die hun toegewezen worden of die ze vanuit zichzelf op zich kunnen nemen en in staat zijn te vervullen. Telkens wanneer hij zo'n taak werkelijk vervuld heeft, voelt een mens zich gelukkig en vindt hij dat zijn leven een zin heeft.



* Zo letterlijk mogelijk vertaald: «en zo wil ik dan dit heilig testament overmaken aan jullie broederlijke wil en nagedachtenis: neem dagelijks je zware taken waar. Een andere openbaring hebt ge niet nodig.»